

УДК 821.161.2-3116 "20": 82.091 (091)

Рутар Христина

Література і / як пам'ять: погляд на місця пам'яті в сучасному українському історичному романі

Розглянуто концептуальне наповнення поняття «місце пам'яті» й простежено його еволюцію та взаємозв'язок з мистецтвом пам'яті та політикою пам'яті. На цій теоретичній базі проаналізовано романи Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» та Юрія Винничука «Танго смерті». Виокремлено основні згадки про матеріальні та функціональні місця пам'яті у творах, вказано на важливість їх включення в сучасний український текст та важливість відповідного їх осмислення. Проаналізовано можливості літератури у студіях про пам'ять та підсумовано, що вона може бути як засобом для пам'яті, так і об'єктом студій про неї.

Ключові слова: студії пам'яті, місце пам'яті, мнемоніка, історичний роман, пам'ятник, назви вулиць, Оксана Забужко, Юрій Винничук.

Людям ХХ століття довелося пройти крізь низку травматичних подій: дві війни, геноциди, зокрема Голодомор і Голокост; нові ж покоління зустрілися з питаннями: як жити з травмою, чому про неї мовчали і *що* та *як* про неї говорити тепер; чи можна, зрештою, її забути та які шляхи пам'ятання про неї?

«Поворот до пам'яті», який відбувається впродовж останніх десятиліть, намагається відповідати на ці ключові питання, тому між культурою та пам'яттю утворилися тісні зв'язки, спровокувавши науковий дискурс у різноманітних галузях: соціології, мистецтві, літературі, медичних науках, філософії, теології, історії, психології, нейрохімії тощо.

Німецький єгиптолог та історик релігії і культури Ян Ассман вказує на декілька причин зростання інтересу до проблематики пам'яті: *«По-перше, з появою нових електронних засобів зовнішнього зберігання інформації (а значить, і штучної пам'яті) ми вступили в епоху культурної революції, яка за значенням не поступається винайденню книгодрукування чи – раніше – листування. По-друге (і в зв'язку з цим), на нашу власну культурну традицію нерідко дивляться тепер з позиції «посткультури» (Джордж Стайнер), де те, що завершилося – те, що Ніклас Луман називає «старою Європою», – продовжує жити лише як предмет спогаду і пояснювального опрацювання. По-третьє, – і це,*

можливо, вирішальна причина – зараз добігає кінця щось, що зачіпає нас куди більш особистісним і суттєвішим чином. Покоління очевидців найтяжчих в анналах людської історії злочинів і катастроф зараз поступово йдуть з життя. Сорок років – межа епох в колективному спогаді: термін, після закінчення якого, живий спогад опиняється під загрозою зникнення і нагальною проблемою стають форми культурної пам'яті про минуле» [2, с. 11].

П'єр Норá, французький історик, характеризуючи цей інтерес у власній країні, вдався до метафори «*епоха, захоплена пам'яттю*» та заговорив навіть про «*шлюб Франції зі своєю пам'яттю*» [7, с. 13]. Через концепт пам'яті не просто переосмислюють минуле, але й вирішують клопоти зі збереженням та відновленням ідентичності при зіткненні несумісних пам'ятей, шукають шляхи, як дати раду з травмами минулого.

Література та мистецтво пам'яті

«Коли література розглядається в світлі пам'яті, вона виступає переважно як мистецтво мнемоніки. Література – пам'ять культури, не просто записуючий пристрій, але тіло пам'ятних заходів, які включають в себе знання, що зберігаються в культурі, і фактично всі тексти, які культура спродукувала та за допомогою яких твориться культура. Писання є одночасно актом пам'яті і новим тлумаченням, за допомогою якого кожен новий текст включається в пам'ятання» [10, с. 301], – стверджує німецька філологиня Ренете Лахманн.

Мнемотехніка має дивовижні джерела. Варто хоча би пригадати Цицерона та опис методу мнемотехніки грецького поета Сімоніда Кеоського, який жив на рубежі VI–V століть до н.е. За тлумаченням філософа, ця мнемотехніка заснована на тому, щоб вибирати певні незнайомі або малознайомі місця і, створюючи в умі образи тих речей, які треба запам'ятати, розміщувати їх в уже знайомих місцях. У такий спосіб послідовність цих місць збереже розташування матеріалу, а образи речей будуть позначати самі речі. Власне, Цицерон у трактаті «Про оратора» [9], говорячи про пам'ять як частину риторики, переповідає історію про Сімоніда. Мистець на прийомі у Алевадів та Скопадів, представників могутньої фессалійської знаті, творить на їхню честь ліричну поему, проте возвеличує у ній також божественних близнюків Кастора і Полівека. Це не сподобалося господарю дому – Скопас Скопад іронічно зауважує, щоб божественні Діоскури і йому

дали частину нагороди; вони, зрештою, не забарилися з реакцією: Сімонід єдиний, кого вони попередили про небезпеку і хто вижив після раптового обвалу будинку. Головна місія Сімоніда – ідентифікувати усіх загиблих, щоб їхні родичі могли оплакати тіла та поховати. Оскільки Сімонід запам'ятав, хто де сидів, то зумів впізнати тіла загиблих. З погляду античної мнемотехніки – це перемога пам'яті над руйнуванням і смертю.

Ренете Лахманн зауважує, що кілька ключових понять, які допомогли сформуванню різних стилів меморіа, можна сприймати як виникнення в цій міфічній казці таких процесів: забуття і запам'ятовування (як механізми, що встановлюють культуру); зберігання знань (як традиція стратегії виживання); необхідність культурного досвіду бути збереженим носієм (пам'яті) як свідком або як текстом. Міф передбачає конкуренцію мнемотехніки між текстом та образом, а також взаємозв'язок між роботою пам'яті та смертю.

У своїй інтерпретації легенди Сімоніда Цицерон запропонував нове розуміння зв'язку між зображеним і написаним. А також дійшов висновку, що для доброї пам'яті найголовніше – впорядкований виклад. Тому для кращого запам'ятовування промови радив асоціювати ідею з місцем – *locus memoria*.

У ХХІ ст. серед термінологічного буму концепт «місце пам'яті» (фр. «*Les Lieux de Memoire*») займає особливе місце. Творцем цього терміну є французький історик П'єр Норá. У передмові до колективного семітомного проекту «Місця пам'яті. Між пам'яттю й історією. Проблематика місць пам'яті» [11] науковець зауважує, що колективна пам'ять проявляється у *місцях* пам'яті.

Дослідник говорить про три форми вираження колективної пам'яті: матеріальну, функціональну та символічну. Меморіали, пам'ятники та монументи, тобто всі комеморативні місця, що зроблені з чогось, творять матеріальну форму. Присвоєння будівлям імен визначних осіб чи подій, а також назви вулиць, зображення на банкнотах, – все це належить до функціональної форми; врешті, третя форма – це те, без чого важко уявити образ держави, – головні символи-атрибути нації, які, власне, наповнюють символічну форму.

Література як засіб пам'яті

У своїх дослідженнях німецькі вчені Астрід Ерль і Ансгар Нюннінг виділяють три реально існуючі поля літературознавчих підходів до пам'яті: пам'ять літератури (дослідження жанру та

інтертексту), пам'ять у літературі і література як засіб передачі пам'яті культури.

Література допомагає актуалізувати спогади, наративізуючи їх. Найбільш очевидними формами для цього є історичний роман, біографія та мемуари. Щоправда, форми постійно змінюються: сучасний роман стає не просто оповіддю з великою кількістю героїв та великим часовим зрізом, але включає у себе використання фотографій, картин, а часом творить абсолютно новий вимір мистецтва (до прикладу, твори Вініфреда Зебальда чи Мартіна Поллака).

Література як об'єкт студій пам'яті

Астрід Ерль зауважує, що вигадані засоби масової інформації, як-от романи чи художні фільми, характеризуються силою формувати колективну уяву минулого, що є дуже захопливим для літературознавця (і трохи тривожним для історика).

Об'єкти цієї статті – роман Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» та роман Юрія Винничука «Танго смерті», які вийшли у світ у 2009 та 2012 роках відповідно. Історичний контекст обох творів є виразним та має особливу мету: воскресити пам'ять про ті історичні події, які впродовж довгого часу не могли бути проговореними. Отож, роблячи пам'ять основним тлом для фабули своїх текстів, автори передусім заклали в них *місця* пам'яті, які відіграють значну роль у процесі пам'ятання.

Обидва романи мають дві часові лінії: час сьогодення (початок 2000-х років) та період міжвоєн'я, який переходить у Другу світову війну. Ці два пласти переплітаються, проте автори вибирають різні способи їх зв'язування: у тексті О. Забужко – це містична сила сну, натомість Ю. Винничук вирішує це за допомогою манускрипта і музики танго, що в ньому зашифрована.

У статті зацентрую на тому, як у згаданих текстах письменники говорять про найбільш очевидні способи пам'ятати – про пам'ятники як матеріальне та назви вулиць як функціональне місця пам'яті.

«Колись, як здобудем Україну, поставимо десь у Карпатах, щоб здалеку було видно, пам'ятник селянським родинам, що нам помагали – і йшли за нас на Сибір, і гинули сотками тисяч...» [5, с. 245], – говорить упівець-герой «Музею...». Це показова цитата, адже письменниця говорить про пам'ятник, якого не існує, зрештою, як і не існує можливих проектів такого пам'ятника (попри ідеАлізацію та ідеОлогізацію теми УПА) .

У цьому контексті роль літератури загалом і роль письменника зокрема може бути доволі великою, адже йдеться про актуалізацію неіснуючого пам'ятного місця – нагадування про те, що хтось/щось було, він/вона/воно важливі і їх варто пам'ятати. Доречно тут пригадати слова німецької культурологині Аляйди Ассман про те, що найвищою формою слави є не пам'ятник, а *«втілена й одухотворена пам'ять, яка «духовно, а не матеріально» живе в кожному»* [1, с. 51].

Юрій Винничук же весело грається з моментом «роботи» місця пам'яті: *«Нині рано йду попри пам'ятник Яну Собеському. Як відомо, усі совєти думають, що то пам'ятник Хмельницькому і фотографуються на його фоні. Йду і чую – один другому каже: «Ти сматрі і здєсь памятник Хмельніцкаму!» На це поляк: «То пшецеж не ест Хмельніцкі, але Собєскі!» – «Ну, канєшина, савєтській Хмельніцкій, савєтській. У нас всьо савєтскає»* [3, с. 309]. Варто зазначити, що такі ситуації-епізоди й справді були: збереглися фотографії радянських військових на фоні пам'ятника Янові Собеському (справді-таки схожому до пам'ятників Богданові Хмельницькому). Цікаво, що його не було зруйновано, а демонтовано й передано Польщі у 1949 році, де він продовжив виконувати свою функцію.

Втім, у своєму характерному стилі письменник порушив і глибші проблеми, тож читач може і має нагоду задуматися над питаннями: чи має значення місце пам'яті, якщо читач глибоко його не знає, а навіть не поінформований про нього? в такому разі чи працює воно? Відтак виникає наступне питання: про чию пам'ять у Львові можна говорити на основі цього прикладу з «Танго смерті»?

У відомому есеї «Пам'ятники» австрійський письменник Роберт Музіль слушно зауважує: *«Окрім того, що невідомо, як правильно німецькою вживати це слово в множині, пам'ятники мають ще купу інших особливостей. Найважливіша з них – це те, що їх не помічають. На світі немає нічого більш невидимого, ніж пам'ятники. Безперечно, пам'ятники встановлюють для того, щоб на них дивилися, саме для того, щоб привертати увагу; та водночас вони просочені чимось, що захищає їх від уваги, яка відбиває від них, ніби дощові краплі від проолієної поверхні, не спиняючись ні на мить»* [12, с. 64]. Від часу першої публікації есею у 20-х роках минулого століття Р. Музіль започаткував дискусію про (не)видимість пам'ятника, про те, як зробити місцем пам'яті те, що стоїть довгий час і є для перехожого «порожнім» місцем. Відтоді виникли диспути про *постпам'ятники* та

антипам'ятники – нові способи людини ХХІ століття заповнювати простір естетики, освіти, культури, історії та пам'яті.

Література та функціональне місце пам'яті

«Є речі, які не міняються. Міняються імена держав, пам'ятники, мова, гроші, однострої, військові команди, навіть способи воювати... А от спецслужби не міняються, вони завжди однакові» [5, с. 363], – цими словами О. Забужко звертає увагу на дві речі: потребу особливої обережності до дій та методів спецслужб, та на політику пам'яті кожної нової держави.

Українська дослідниця-соціологиня Вікторія Середа стверджує: *«Назви вулиць відіграють навіть більшу роль у дисциплінуючих техніках політики пам'яті, аніж пам'ятники чи меморіальні таблиці. [...] Референція до назв вулиць є більш інтегрованою в щоденний досвід жителів міста, які постійно звертаються до назв вулиць, коли заповнюють бюрократичні форми, просять водія зупинитися, пояснюють місце знаходження чогось тощо»* [8, с. 87].

Забужко вмонтовує в тіло тексту тему (пере)називання вулиць: *«Ось, нарешті, вона, вулиця Кірова. Кірова! Всі вулиці тепер переназвано іменами якихось большевицьких комісарів, як струпами покривано старі мури... Звідси шоста брама праворуч. Перша, друга...»* [5, с. 263]. (вулиця Кірова тепер – Шептицьких). І як важко призвичаїтися до нових чужих назв: *«А от уже й трамвайний пристанок, тепер справді зосталась марниця, лічені хвилини: віддати дівчатам портфеля, всісти з ними до трамвая, зручно зіскочити прискруті з Личаківської (Oststrasse, чоловіче, Oststrasse!) – і все»* [5, с. 70]; чи *«А ви зі Львова родом, Амброзійовичу? Ну, значить, земляки... Я ж там народився. Вулиця Брюллова, колишня Лонцького... Тюрма МГБ. Да, там і народився. В тюрмі»* [5, с. 391]. Самонагадування іншої назви чи її вживання поруч із новою, давнішою, тодішньою, показують, як людська пам'ять працює з функціональним місцем пам'яті.

У контексті новочасного диспуту про декомунізацію в Україні вважаю доречною цитату з «Музею покинутих секретів»:

— *А адреса дочки у тебе?*

– *Ага. І номер я в базу забив, дядько їй при мені подзвонив. На Березняках вона живе, бульвар Давидова. Руслана зветься. Я думав, буде якась Лоліта чи Анджела...*

– Ну, Руслана теж недалеко втекла... А Давидов – це, до речі, той кийвський градоначальник, який керував ліквідацією Бабиного Яру.

– Жартуєш?

– Анітрохи. Так від радянських часів і не перейменували вулицю.

– Ні фіга собі. То це при ньому на Куренівці дамбу прорвало?

– При ньому, при ньому... Проект то, звичайно, був московський, він був тільки виконавець... За що й удостоївся. Отак-о воно, Адю.

– Я от думаю – хто-небудь коли-небудь візьметься прибирати цю країну?

– Ано, трудно, як каже Амброзій Іванович... [5, с. 357].

Попри те, що Оксана Забужко докладно не розповідає історію вбивств у Бабиному Яру та не оповідає про Куренівську трагедію, проте акцентує на назві вулиці Олексія Давидова, голови Київського міськвиконкому, який у 1950 році підписав рішення про початок скидання пульпи до Бабиного яру, що призвело до загибелі киян. Тож письменниця відкриває читачам стежку до повноти історії, дає лінзи, які мали би допомогти роздивитися місто та місце.

Про важливість назви вулиці свідчать очевидці: довший час після трагедії водії трамваїв оголошували зупинку «Бульвар Олексія Давидова» як «Бульвар Дениса Давидова», так висловлюючи протест проти дій влади, внаслідок яких загинуло кілька десятків працівників Подільського трамвайного депо [4].

Отже, це питання перебуває у площині ведення «політики пам'яті», сюди включається «встановлення державних свят, ритуалів, патріотичних обрядів, визначення місць національної пам'яті, присудження відзнак, упорядкування назв вулиць» [6, с. 109]. Варто зазначити, що згаданий бульвар врешті перейменовано у 2016 році на бульвар Івана Шамо – українського композитора, співавтора пісні «Києве мій».

Хочу зауважити, що і Забужко, і Винничук розгортають у своїх текстах важкі, трагічні сторінки минулого. Не завжди їм вдається добре їх проартикулювати, проте в обох текстах простежується думка про збереження та відновлення пам'яті, яка застигла та чекає.

«Бо справою міста й є – п а м'я т а т и : безцільно, безглуздо, безпотрібно й суцільно, кожним каменем, – так, як справою річки є текти, а трави – рости. І коли містові одібрати пам'ять, коли вивезти з нього людей, що жили тут покоління за поколінням, а

натомість вселити локаторів-«квартирантів», місто хиріє й чахне, але допоки в нім лишаються стояти давні мури, п а м ' я т ь к а м е н ю , – воно не помре» [5, с. 261], – промовляє Забужко, а Винничук немов продовжує та розгортає її думку у своєму «Танго смерті»: «З особливою насолодою пірнав у вулички, які раніше проминав, не зупиняючи на них погляду, оглядав будинки, кожне подвір'я, дивився на вікна й на вазонки на підвіконнях, мовби намагаючись відшукати бодай слід старого Львова, того зниклого світу, який уже ніколи не повернеться, бо не повернуться й ті, хто його покинув. Львів – то мій Арканум, думалося йому, залишився тільки камінь, а все інше – люди, мова, культура – усе це зникло і стало сном» [4, с. 125].

Виринає думка, що місто всуціль перетворюється на місце пам'яті, але деякі місця у ньому стають втраченими та загublеними: бо нема тих, хто пам'ятає. Культурологиня Аляйда Ассман авторитетно зазначає: *«Аби продовжуватися й зберігати своє значення, історія має оповідатися, тож оповідь заміняє втрачене середовище. Пам'ятні місця – це розкидані фрагменти втрачених і зруйнованих життєвих зв'язків. Адже з руйнацією місця його історія не припиняється; воно зберігає в собі матеріальні рештки, які стають елементами розповідей, а разом з тим вихідними точками нових культурних спогадів. Та, однак, ці місця потребують пояснення; їхнє значення має бути виявлене додатково через мовне передання» [1, с. 328].*

Тому важливо, що тексти Оксани Забужко та Юрія Винничука фокусуються та акцентують на темі місць пам'яті, зокрема матеріальних та функціональних. Письменники роблять спробу наративізувати та уявити мапу минулого, скласти пазли пам'яттєвих зв'язків; вони рефлексують щодо важливості усвідомлення та знання про ключові поняття політики пам'яті.

Отож, «Музей покинутих секретів» і «Танго смерті» говорять передусім про пам'ять, а зокрема, про її намацування і маркування у темній незнайомій кімнаті. Інколи автори й самі маркують щось неправильно, бо не впізнають і самостійно конструюють стереотипний предмет. Але – це перші спроби сучасної української літератури говорити комплексно про травми, про політику пам'яті, про неможливість забуття забутого, про місця пам'яті та, зрештою, про саму пам'ять.

Література

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка–Центр, 2012. 440 с.
2. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
3. Винничук Ю. Танго смерті: роман. Харків: Фоліо, 2015. 379 с.
4. Євстаф'єва Т. Куренівська трагедія. Як і чому це сталося [Електронний ресурс]. Історична правда. 2011. URL: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/research/2011/03/13/31140/>.
5. Забужко О. Музей покинутих секретів: роман. Київ: Комора, 2013. 823 с.
6. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 328 с.
7. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: КЛІО, 2014. 272 с.
8. Середа В. Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова // Вісник Львівського університету, 2008, С. 73–99.
9. Цицерон М. Об ораторе [Електронний ресурс]. Москва: Издательство «Наука», кн. II, 1972 р. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1423777002>.
10. Lachmann R. Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature // Renate Lachmann / Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook / edited by Astrid Erll, Ansgar Nünning. 449 p.
11. Les Lieux de mémoire, Gallimard (Bibliothèque illustrée des histoires), Paris, 3 tomes: t. 1 La République (1 vol., 1984), t. 2 La Nation (3 vol., 1986), t. 3 Les France (3 vol., 1992).
12. Musil R. Posthumous Papers of a Living Author. Colorado: ARCHIPELAGO BOOKS, 2010. 179 p.

References

1. Assman A. *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pam'iaty* [Spaces of memory. Forms and transformations of cultural memory]. Kyiv, 2012, 440 p. (in Ukrainian).
2. Assman Ja. *Kul'turnaja pamjat'. Pis'mo, pamjat' o proshlom i politicheskaja identichnost' v vysokih kul'turah drevnosti* [Cultural memory. Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity]. Moscow, 2004, 368 p. (in Russian).
3. Vynnychuk Yu. *Tango smerti: roman* [Tango of death]. Kharkiv, 2015, 379 p. (in Ukrainian).
4. Yevstafieva T. *Kurenivska trahediia. Yak i chomu tse stalosia* [Kureniv tragedy. How and why it happened]. In: *Istorychna pravda*, 2011. Available at: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/research/2011/03/13/31140/> (in Ukrainian).
5. Zabuzhko O. *Muzei pokynutykh sekretiv: roman* [Museum of Abandoned Secrets]. Kyiv, 2013, 823 p. (in Ukrainian).

6. Nahorna L. P. *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii* [Historical memory: theories, discourses, reflections]. Kyiv, 2012, 328 p. (in Ukrainian).
7. Nora P. *Teperishnie, natsiia, pam'iat* [Present, nation, memory]. Kyiv, 2014, 272 p. (in Ukrainian).
8. Sereda V. *Misto yak lieu de mémoire: spilna chy podilena pam'iat? Pryklad Lvova* [The city as a lieu de mémoire: common or divided memory? An example of Lviv]. In: *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 2008, pp. 73–99. (in Ukrainian).
9. Ciceron M. *Ob oratore*. [De Oratore]. Moscow, vol. 2, 1972. Available at: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1423777002> (in Russian).
10. Lachmann R. *Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature*. In *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*. Berlin/NewYork, 2008, 449 p.
11. *Les Lieux de mémoire*, Gallimard, Paris, 3 tomes: t. 1 La République (1 vol., 1984), t. 2 La Nation (3 vol., 1986), t. 3 Les France (3 vol., 1992).
12. Musil R. *Posthumous Papers of a Living Author*. Colorado, 2010, 179 p.

Khrystyna Rutar. Literature and / as a Memory: View at the Site of Memory in a Modern Historical Ukrainian Novel. The article is considering the concept of memory place and its evolution and interrelation with the art of memory and memory policy are being traced. Basing on theoretical base of memory studies, two historical novels written by modern Ukrainian authors have been analyzed.

The main references to the material and functional places of memory in works are singled out and the importance of inclusion and comprehension of places of memory in modern Ukrainian text is indicated.

Attention is drawn to monuments and names of streets are obtaining features of memory prosthesis and becomes an access memory tool.

Both authors are not only using memory places in the novel, but are letting them to invade into the text, for highlighting the storyline and revealing the truth thru past moments that have not been discussed.

The authors are focusing their attention on the fact that memory place is very important support of memory; by letting it into the text writers unconsciously are constructing the text, as a part of history.

The abilities of literature in memory studies is analyzed and are noted that literature can be both as a tool of memory and as an object of memory studies.

Key words: memory studies, memory place, mnemonic, historical novel, monument, street names, Oksana Zabuzhko, Yuriy Vynnychuk.

Рутар Христина Дмитрівна – аспірант відділу української літератури Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, *ORCID ID: 0000-0001-6199-2275*; rutarxytya@gmail.com